

**ORTA ƏSR İŞIQLANDIRMA VASİTƏLƏRİNƏ DAİR
(AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
arxeoloji materialları əsasında)**

Aidə İsmaylova
aidaismailova4@gmail.com
(AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)

Açar sözlər: orta əsrlər, işıqlandırma vasitələri, Arxeologiya fondu, saxsı çıraq

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində orta əsr şəhər yerlərindən aşkar olunmuş işıqlandırma vasitələri xüsusi yer tutur. Muzeydə əsasən, orta əsr Beyləqan, Mingəçevir, Gəncə, Bakı, Qəbələ, Bəndovan şəhər yerlərindən aşkar olunmuş işıqlandırma vasitələri qorunur. Qeyd olunan şəhər yerlərindən üzə çıxarılmış işıqlandırma vasitələrinin ayrı-ayrı nümunələri haqqında Q.Əhmədov, İ.Cəfərzadə, V.Leviatov, F.İbrahimov öz tədqiqat əsərlərində məlumat vermişlər, lakin bu arxeoloji materiallar kompleks şəkildə öyrənilməmiş, tipoloji bölgü aparılmamışdır.

Hazırkı məqalədə əsas məqsəd IX-XIII əsrlərə aid işıqlandırma vasitələrini sistemləşdirmək, onların tipoloji bölgüsünü aparmaq, dövrünü, əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan işıqlandırma vasitələrini üç növə ayırmaq olar: piydanlar, çiraqlar və şamdanlar.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Gəncə, Qəbələ, Şamaxı (Gülüstən qalası) və Bakıdan aşkar olunmuş 5 ədəd piydan qorunur. Bu piydanlar əsasən I tiplə təmsil olunmuşdur. Piydanlar üç hissədən - fitil qoyulmaq üçün kiçik açıq burnu olan üst kasacıq, oturacaq rolu oynayan alt kasacıq və onları birləşdirən oxdan ibarətdir. Bu tip piydanları Ö.İsmizadə iki yaruslu piydanlar adlandırmışdır (9; s 96-97, şəkil 7). Belə piydanlara nümunə olaraq Qəbələ, Gəncə, Mingəçevirdən aşkar olunmuş piydanları göstərə bilərik. MATM-da Kültəpə abidəsindən aşkar olunmuş 1 ədəd şirli piydan qorunur. İkiyaruslu olan bu piydanın üzəri qəhvəyi rəngli şirlə şirlənmişdir (şəkil 2). Görünür, piydanlarda piy yandırılırdı və mənbələrdə piydanlarda yanacaq kimi piydən istifadəsiyə dair məlumat vardır. Əbdürrəşid Əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) kitabında Bakı şəhərinin yaxınlığında su iti

dərisindən yağ hazırlanması haqqında məlumat var. “Şəhərin yaxınlığında məskun olunmuş ada var və buradan su itilərinin ovuna gedirlər. Su itlərinin dərisini soyur və çiraqlarda (istifadə edilən) yağlarını əridirlər. Dərilərindən tuluqlar düzəldib neftlə doldururlar və (başqa) ölkələrə aparırlar” (1; s 104).

İşıqlandırma vasitələri içərisində kəmiyyət etibarını ilə çiraqlar çoxluq təşkil edir. Çiraqları materialına görə iki bölməyə ayırmaq olar: metal və saxsı çiraqlar. Şirli və şirsiz olmaqla iki qrupa bölünən saxsı çiraqlar, xüsusilə çoxluq təşkil edir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda ümumilikdə, 243 ədəd saxsı çiraq qorunur. Onlardan 202 ədədi şirsiz, 41 ədədi şirli, 2 ədədi metal çiraqdır. Bütöv çiraqlardan əlavə onların ayrı-ayrı hissələri də var. MATM-da qorunan orta əsr şəhər yerlərindən aşkar olunmuş saxsı çiraqları istehsal dövrünə görə aşağıdakı şəkildə dövrələşdirmək mümkündür:

1) IX-X əsrlərə aid çiraqlar. Bu dövrə aid çiraqların ölçüləri böyük, gövdəsi şar formalı olur. Onların qısa boğazı, kiçik gövdəsi, fitil keçirilən burnu və qulpu var. çiraqların qulpunun bir ucu ağzının kənarına, digər ucu isə gövdəsinə yapışdırılırdı (3, s. 97).

2) XI-XIII əsrlərə aid çiraqlar. Bu çiraqların gövdəsi daha kiçik, qulp isə adətən lentvari şəkildə dairəvi düzəldilirdi və qabın boğazına birləşdirilirdi. Bu dövrə aid olan çiraqların üzəri şirlə örtülmüş nüsxələri də var. Sonrakı çiraqların gövdəsi nisbətən kiçilir, qulpları nazikləşir, boğaz hissəsi nisbətən uzanır, lülələri o qədər qalxıq formada olmur. Çiraqların gövdələri getdikcə daha kiçilir və yumru haldan tədricən uzunsov hala keçir. Daha sonra isə çiraqların boğaz hissəsi uzanır, lülələri bir az qalxmış olur. Bu zaman çiraqların gövdələri naxışlanmağa başlanır, neft tökmək asan olsun deyə çiraqların boğazları qıf kimi düzəldilir (9; s 38-39; 10, s 99).

Saxsı çiraqlar öz formalarına görə tip yaradır. I tip yastı oturacaqlı, şar və ya çəlləkvari gövdəli, gen, alçaq boğazlı, fitil üçün ucunda oyuc olan boru şəkilli lüləyə, ağzının kənarına və gövdəyə birləşdirilmiş qulpa malik çiraqları təmsil edir. VIII-IX əsrlərə aid edilən bəzi nüsxələr dulus çarxından istifadə edilmədən kobud hazırlanmışdır. IX-XI əsrlərə aid edilən çiraqlar isə dulus dəzgahında hazırlanmışdır (şəkil 3).

II tip çiraqlar alçaq diskvari oturacağa, bir qədər dəyirmi gövdəyə və boruşəkilli lüləyə malikdir. Lentşəkilli qulpunun aşağı ucu gövdəyə, yuxarı ucu ağzının kənarına yapışdırılmışdır (şəkil 4).

III tip çiraqlar nisbətən konusvari gövdəyə malik olub, alçaq boğazlıdır. Bu çiraqların lülələri boruşəkilli, yarım dairəvi qulpları lentşəkilli olub

üzərində şırımlar var. Qulpunun yuxarı hissəsi ağzının kənarına, aşağı hissəsi isə gövdəyə birləşmişdir (şəkil 5).

IV tip çıraqlar bikonik gövdəyə malik olub, boğaz hissələri nisbətən genişdir və yuxarıya doğru uzanır. Lüləkləri boruşəkili olub düz istiqamətlidir. Bu tip çıraqların da qulpları lentşəkili yarım dairəvi olub yuxarı ucu boğazının kənarına, aşağı ucu isə gövdəyə birləşmişdir. Oxşar nümunələr Şamaxı, Bərdə və Şəmkir şəhər yerlərindən də məlumdur (8, s. 59; 7, s. 59; 6, s. 133; şəkil 5,8,9). Bu tipə aid olan Beyləqandan aşkar olunmuş bir ədəd çırağın bir-birinin ardınca birləşdirilmiş lentşəkili qulpu var. Qulp boyunca iki şırım çəkilmişdir (şəkil 6).

V tipə aid olan çıraqlar az bikonik gövdəyə malik olub, nisbətən yuxarıya doğru daralan boğazları var. Lüləkləri boruşəkili, yarım dairəvi lentşəkili qulplarının yuxarı hissəsi ucu boğazının kənarına, aşağı hissəsi gövdəyə birləşmişdir (şəkil 11).

VI tip çıraqlar dar gövdəyə, yarım dairəvi lentşəkili qulpa malik olub, lüləkləri uzundur. Boğazları qısa olub, yuxarıya doğru daralır. Qulplarının yuxarı hissəsi boğazının kənarına, aşağı hissəsi gövdəyə birləşmişdir (şəkil 12).

VII tip çıraqlar dəyirmi, bir qədər yastılaşmış və ya şarşəkili gövdəsi, dar, qıf formalı boğazı ilə fərqlənir. XII-XIII əsrin birinci yarısına aid nüsxələrin bəziləri şırımlarla naxışlanmışdır. Bu tip çıraqlar Qafqaz üçün səciyyəvi olub arxeoloji qazıntılar aparılmış orta əsr abidlərinin əksəriyyətindən aşkar olunmuşdur (2; s 151-152; şəkil 13).

VIII tipi təşkil edən çıraqların fərqli xüsusiyyəti onların iki lüləyinin olmalarıdır. MATM-n Arxeologiya fondunda Beyləqan və Gəncə şəhər yerlərindən aşkar olunmuş iki lüləkli saxsı çıraqlar qorunur (şəkil 13). İki lüləkli çıraqlar içərisində Gəncə şəhər yerindən tapılmış şirli çırağ diqqəti daha çox cəlb edir. İki qulplu və iki lüləli çırağın üzərinə yaşıl şir çəkilmişdir. Bu çırağ 1939-cu ildə İsaq Cəfərzadə tərəfindən aşkar olunmuşdur. Hündürlüyü-4,5 sm-dir. Güman ki, bu çıraqlar bayram və mərasimlərdə istifadə olunmuşdur (şəkil 14). Oxşar formalı çıraqlara Şəmkir şəhər yerindən də məlumdur (6, s. 14).

Saxsı şirsiz çıraqlarla yanaşı MATM-da şirli çıraqlar da qorunur. Onlar say etibarını ilə şirsizlərdən azdır. Şirli çıraqlar Beyləqan, Gəncə və Qəbələ aşkar olunmuşdur. Qeyd edək ki, şirli çıraqlar da ümumi quruluşuna görə şirsizlərlə demək olar ki eyniyyət təşkil edir. Şirli çıraqlar həcmələrinə görə fərqlənirlər, onlar əsasən kiçik həcmliyərlər. Şirli saxsı çıraqların demək

olar ki, hamısı iç tərəfdən şirlə örtülmüşdür və heç bir çırağın üzərində ornament yoxdur. Say etibarı ilə şirli çiraqlar Beyləqan və Gəncədən daha çox aşkar olunmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxsı çiraqlarla yanaşı metal çiraqlar da qorunur. Lakin bu çiraqların sayı çox azdır. Metal çiraqlar Beyləqan, Şəki və Bakıdan aşkar olunmuşdur. Bakıdan aşkar olunmuş tuncdan hazırlanmış çiraq olduqca maraqlıdır. Çiraq tökmə yolu ilə hazırlanmışdır. Zoomorf tipdə olan bu çırağın dörd ayağı vardır. Onlardan ikisi gövdənin, ikisi isə lülənin orta hissəsinə bərkidilmişdir. Çırağın gövdəsi üzərində nəbati naxışlar və buynuz təsviri vardır, lüləsində isə təkə rəsmi təsvir edilmişdir. Hündürlüyü-7 sm, ağzının diametri- 3,5 sm-dir (4; s 23-24 şəkil 16). Digər metal çiraqlar da demək olar ki, eyni formadadır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunan Şəki rayonu ərazisindən təsadüf nəticəsində aşkar olunaraq Muzeyə təhvil verilmiş çiraq tökmə üsulu ilə hazırlanmış, zoomorf formadadır və 4 ayağı var. Bu çırağın dövrünü R. Əfəndiyev XII əsrə aid edir və fikrini orta əsr Bakı şəhər yerindən aşkar olunmuş çiraqla eyniyyət təşkil etməsi ilə əsaslandırır (5; s 80-81).

MATM-da şamdanlar Səlcuq dövrünə aid iki ədəd kufi yazılı şamdanla təmsil olunur. Bu şamdanlar tuncdan hazırlanmışdır. Şamdanlardan birinin ayaqları heyvan pəncəsi formasındadır, aşağı çıxıntısı ovaldır. Onun gövdəsi altılıdır və gövdəsi nəbati ornamentləri ilə işlənmişdir. Şamdanın gövdəsinin yuxarı və aşağı hissəsi həndəsi və epigrafik ornamentlə bəzədilmişdir (şəkil 17). Bu dövrə aid misdən hazırlanmış 1 ədə çiraqaltı da vardır. Gövdəsi və altlığı fiqurlu olan bu çiraqaltının üzərində nəbati təsvirlidir. İnsan ayaqlarına bənzər üç dayaq vardır. Altlığı üzərində halqaları olan üç çıxıntısı mövcuddur. Elə də yaxşı vəziyyətdə saxlanmamış, altlığının və dayaqlarının üzərində qopuqları var. Hündürlüyü- 44 sm, ağzının diametri- 12,5 sm-dir (şəkil 18). Bu çiraqaltı Etnoqrafiya fondunda saxlanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu formalı şamdanlar XI-XII əsrlərdə Müsəlman Şərqi xüsusən, də Orta Asiya və İran ərazisində geniş yayılmışdır (11; s 276).

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın orta əsr şəhər əhalisinin məişətində işıqlandırma vasitəsi kimi piydanlardan, çiraqlardan və şamdanlardan istifadə olunmuşdur. Saxsı çiraqlar əhalinin bütün bütün sosial zümrələrinin məişətində əsas işıqlandırma vasitəsi olmuş, onlarda yanacaq kimi neft işlədilmişdir.

Məqalədə əsas elmi yenilik ondan ibarətdir ki, MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan qeyd olunan dövrə aid işıqlandırma vasitələrinin kompleks olaraq tipoloji bölgüsü aparılmış, onlar haqqında indiyə qədər söylənilmiş fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıvi Ə. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri (akademik Z. Bünyadovun tərcüməsi). Bakı, 1992, 165 s.
2. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, 2001, 292 s.
3. Əhmədov Q. M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959, 142 s.
4. İbrahimov F. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı, 1995, 72 s.
5. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı, 1988, 174 s.
6. Hüseynli. N. Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 131-136, İzmir 2009.
7. Nuriyev. A; Babayev, Ə. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji oçerki (antik və orta əsrlər), Bakı, 2001, tablo XII, şək. 5, s. 59.
8. Джидди. Г. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв, Баку, 1981, табл. VIII 1-2, с. 59.
9. Исмизаде. О. Ш. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г./ Материальная культура Азербайджана, т. V, Баку, 1964, с.5-130.
10. Казымов. А. О добыче и использовании нефти в средневековом Азербайджане. //Azərbaycan arxeologiyası, Bakı 2001, № 1-4, s 96-100.
11. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Том III. Торевтика. Самарканд-Ташкент, 2012, с. 276.

Tablo I

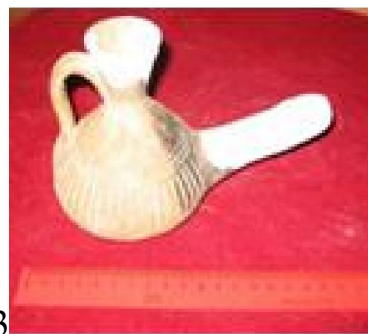
10

11

12

13

14

15

16

17

18

**THINGS USED FOR ILLUMINATION OF HOMES IN THE TOWNS OF
MEDIEVAL AZERBAIJAN**

Aida İsmailova

Summary

Keywords: Medieval, illumination equipments, archaeological fund, pottery lamp

The article deals with illumination equipments used in the Medieval Ages belonging to the early 9th and 13th centuries revealed from Beylegan, Mingechavir, Baku, Gabala, Bandovan stored in the archaeological fund of National Museum of History of Azerbaijan. The author also tries to give the typological classification of these tools. The illumination tools of the Middle Ages are of 3 types: tools burning animal fat, candles and lamps. Being metal and ceramic, lamps can be divided into 2 groups. All these illumination tools, especially pottery lamps were widely used by the medieval urban population in Azerbaijan.

**ПРЕДМЕТЫ ОСВЕЩЕНИЯ ЖИЛИЩ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

**(По материалам археологической коллекции
Музея Истории Азербайджана НАНА)**

Аида Исмаилова

Резюме

Ключевые слова: средние века, предметы освещения жилищ, археологический фонд, глиняный светильник

В статье даются сведения о средневековых светильниках, хранящихся в Археологическом фонде Национального Музея Истории Азербайджана. Они происходят из археологических раскопок древних городов Азербайджана начала IX – XIII вв. как Бейлаган, Мингечаур, Гянджа, Баку, Кабала, Бендован. Светильники были как металлические, так и керамические, но в основном в быту использовались более доступные изделия гончарного производства.